

KÖNYVTÁRAK – KÖNYVTÁRI MUNKA

Könyvtári operációkutatás:
célja, eszközei, hasznossága és
alkalmazása a könyvtárak fejlesztésében

Bevezetés

A könyvtári operációkutatás és rendszerelemzés irodalma meglehetősen gyors ütemben fejlődik, azzal is számolva, hogy nem minden operációkutatási tevékenységet neveznek kifejezetten annak. Az ide tartozó tevékenységek a legkülönbözőbbek: az egyes könyvtárakon belüli funkciók elemzésétől a publikálásra kerülő és igen igényes tanulmányok megírásáig terjednek. Az operációkutatási munkálatok eredményei néha statisztikai, matematikai vagy szimulációs modellek formájában öltenek testet a kölcsönzés, a szerzeményezés, a referenz-szolgálat, az információkeresés stb. vonatkozásában. E modellek egy része leíró, más része előrejelző, további része pedig normatív jellegű, vagy pedig ezeknek sajátos kombinációi.

F. F. Leimkuhler a könyvtári operációkutatást alapvetően a könyvtárvezetőkre nehezedő nyomás következtében előálló gyakorlati megfontolásoknak tulajdonítja, amelyek lényegében véve arra irányulnak, hogy a könyvtárak egyrészt gazdaságosabban láthassák el feladataikat, másrészt pedig számítógép alkalmazásával kiterjeszthesék tevékenységük körét.

Célok és eszközök

A könyvtári operációkutatás célját közelebbről vizsgálva, az lényegében véve az alábbiakban összegezhető:

a) a könyvtárvezetők és munkatársaik segítése jobb tervek készítése és helyes döntések meghozatala céljából, hogy ezáltal lehetővé váljék a könyvtári erőforrások maximális kihasználásának biztosítása a használói közösség számára;

b) szilárd (tudományos) alap létrehozása a könyvtári funkciók vizsgálatához és értékeléséhez, valamint logikai bázis teremtése a jelentős változtatások céljából szükséges irányelvek kidolgozásához.

Az operációkutatás olyan eszközöket használ mint grafikonok, folyamatábrák és modellek (tervezési, matematikai, szimulációs). Pl. a szerzeményezési, katalógizálási és kölcsönzési folyamatok statisztikája meghatározott perióduson keresztül elemezhető és leírható grafikonokkal és statisztikai gyakorisági diagramokkal abból a célból, hogy rávilágítson a könyvtári munka szervezése és fejlesztése szempontjából fontos adatokra, mint az alábbiak:

az adott periódusban havonként vásárolt könyvek száma;

ugyanabban az időszakban havonként kapott könyvek száma;

a vizsgált periódusban naponként, vagy havonként az olvasók átlagos száma a könyvtárban;

a könyvtárban olvasók átlagos száma a napnak, a hétnek, vagy a hónapnak meghatározott időpontjában;

a vizsgált periódusban a kölcsönzések száma;

ugyanabban az időszakban a katalógizálás volumene havonként stb.

Kutatási és fejlesztési részleg hiányában, amely folyamatosan végez ilyen és hasonló jellegű vizsgálatokat, a könyvtáron belüli operációkutatás általában ún. célkutatás szokott lenni azzal a céllal, hogy feltárjon és megoldjon közvetlen feladatokat a gyakorlati étellel kapcsolatban. Ezek a vizsgálatok – módszereik és adatgyűjtő gépezetük hiányosságai ellenére – segítik a könyvtárvezetést gyors és időleges döntések meghozatalában, ahhoz logikai bázist nyújtva.

Az operációkutatások hasznossága

Az operációkutatás haszna vitathatatlan, ennek ellenére mégsem mondható széles körben elterjedtnek. Ennek okát M. Bommer abban látja, hogy az operációkutatásban túl sok a matematika, és ebből is adódóan túl kevés az elért eredmények gyakorlatban történő megvalósítása. Az operációkutatási folyamatnak önmagában is megvannak a maga nehézségei, nem is beszélve a könyvtárvezetés stratégiai jellegű problémáiról, amelyek az esetek jelentős részében ugyancsak kedvezőtlenül hatnak az ilyen kutatásokra és eredményeik gyakorlati realizálására.

Mint Bommer hangoztatja, a könyvtárosoknak az operációkutatási tevékenységekben nem tanácsadói szerepet kellene betölteniük, hanem mint aktív team-tagoknak kellene közreműködniük az ilyen munkálatokban, irányelveket adva és speciális igényeket támasztva a munkálatokban résztvevők számára.

Az operációkutatást oktatni kellene a könyvtárosképzés keretében is, bár ez A. Bookstein szerint jelenleg nem kis nehézségekbe ütközne. Ennek elérésére szükséges a megfelelő egyetemi kar, valamint alapos tudományos képzettséggel rendelkező hallgatók figyelmének ilyen irányban való felkeltése és megnyerése, majd ezt követően az operációkutatásnak, mint új tantárgynak beiktatása a tanulmányi rendbe. Meghatározandó lenne továbbá az operációkutatásra fordítandó tanulmányok mértéke, megvizsgálva azt is, hogy ennek beiktatása a

könyvtárosképző intézmények programjába miként érintené annak időtartamát.

A Lancaster-i Egyetemen és a John Hopkins Egyetemen folyó kísérletek rávilágítanak arra a korlátozott mértékre, amely mellett a könyvtárakban az operációkutatási tervek megvalósulnak. Ezen a két helyen az operációkutatás sikeressége a körülmények szerencsés találkozásának tulajdonítható, minthogy az operációkutatási szakemberek és kísérleti helyük ugyanabban az intézményben található. Ezen túlmenően az egyéb emberi, felszerelési és pénzügyi feltételek is biztosítva voltak.

Azonban e két példán kívül az operációkutatásnak a gyakorlat szempontjából való hasznossága nyitott kérdés a könyvtárakban. Szinte valamennyi más esetben az operációkutatók a könyvtárat mint kísérleti laboratóriumot kezelik azoknak az adatoknak gyűjtése céljából, amelyek azután bonyolult matematikai modellek kifejlesztésére vezetnek, és sok esetben nem felelnek meg a könyvtárak gyakorlati igényeinek. Ilyenformán a könyvtárakban jelenleg folyó operációkutatás – különösen az, amelyik a statisztikai és a matematikai programozási eljárásra helyezi a hangsúlyt – úgy tekinthető, mint az operációkutató szakemberek közötti kommunikációs törekvés.

F. F. Leimkuhler megítélése szerint „ami hiányzik, az a könyvtáron belüli állandó operációkutató teamek léte, amelyek a modellek megvalósítására éppen úgy tudnának koncentrálni, mint azok kialakítására”. C. W. Churchman viszont a nehézségektől a változtatásoknak ellenálló könyvtárvezetést okolja, amely az operációkutatástól félti intézményen belüli hatalmának elvesztését.

Ami már most az operációkutatás útján elért eredményeknek a gyakorlatban történő megvalósítását illeti, egyesek ennek legfőbb akadályát abban látják, hogy jelentős úr áll fenn az operációkutató elméleti szakemberek és a gyakorlati igényű könyvtárvezetők, könyvtárosok között. Ezért az operációkutatási részleggel és programmal rendelkező könyvtárak tekinthetők olyanoknak, amelyek gyakorlatilag is hasznosítani tudják az operációkutatás gyümölcseit.

Az operációkutatási szakemberek és a könyvtárosok közötti úr alapjában véve két vonatkozásban jelentős: egyrészt mint kommunikációs, másrészt pedig mint bizalmi úr jelentkezik és okoz problémákat. Lényegében véve a kettő szorosan összefügg és általában egymással karöltve jelentkezik a gyakorlatban.

A kommunikációs rés voltaképpen a következő feltételek hiányának tulajdonítható:

az operációkutatási eredményekkel rendelkező könyvtárakban a megvalósítást szorgalmazó szerv hiánya;

az operációkutatás vonatkozásában szükséges képzettség hiánya a könyvtárosok, illetve könyvtárvezetők részéről;

a könyvtárosok közvetlen bevonásának hiánya az operációkutatási tervekbe, munkálatokba.

A fentiekben túlmenően az operációkutatás által elért eredmények megvalósítását még az alábbi nehézségek is gátolják:

a könyvtárosok túlságosan elfoglaltak napi rutin-feladataikkal, és kevés idejük van ahhoz, hogy megszo-
kott gyakorlatukat alávessék a szakirodalomban publikált operációkutatási eredményeknek;

pénzügyi, emberi, technikai és egyéb környezeti korlátok hatása az operációkutatási eredmények megvalósításával szemben;

a követett könyvtári gyakorlattal kapcsolatos önelégültség és az erőfeszítések iránti hajlam hiánya;

az operációkutatási szakemberek által javasolt modellek némelyike valóban nem gyakorlati jelentőségű.

Az operációkutatási eredmények a könyvtárakba rendszerint közvetett úton jutnak el, ennél fogva az operációkutatási szakembereknek általában nincsen szervezett lehetőségük arra, hogy visszajelzéseket kapjanak az általuk kidolgozott modellekkel kapcsolatban. Ennek a kommunikációs résnek következménye az, hogy különösen az olyan operációkutatási eredmények, amelyek matematikai programozást és modellezést foglalnak magukban, mint pusztán óhajok kerülnek a könyvtárakba.

A kommunikációs réshez szorosan kapcsolódik a bizalmi úr, amely a könyvtárvezetők és az olyan operációkutatók között jön létre, akik nem tagjai a könyvtári rendszernek. Churchman szerint ez elsősorban a könyvtárigazgatók részéről a tradíciókhoz való szélsőséges ragaszkodásnak, vagy a szükséges ismeretek hiányának tulajdonítható.

Úgy tűnik, a probléma megoldásában döntően fontos az operációkutatás alapelveinek tudatosítása a könyvtári gyakorlati szakemberek számára akár a könyvtárosképző intézmények tevékenysége, akár a gyakorlati munka vagy továbbképző szemináriumok révén. Ilyen módon lehet

betekintést adni a könyvtárosnak az operációkutatás lényegébe és eszközei használatának módjába a könyvtári hatékonyság mérésének vonatkozásában;

gondoskodni arról az ismeretbázisról, amely szükséges az operációkutatás eredményeinek olvasásához és megértéséhez;

kapcsolatba hozni a könyvtárost az operációkutatás tervezési és módszertani problémáival;

ösztönzést adni számára operációkutatási tervek kezdeményezésére.

Ezeknek az alapvető előfeltételeknek megismerése alapot nyújt a könyvtárvezetőnek rendszeres, házon belüli operációkutatások kezdeményezésére. De más előnyök is elérhetők. Ez a nevelési folyamat a könyvtárvezetőt az operációkutatási eredmények kritikus felhasználójává teszi. Így létre fog jönni az az emberi alap,

amely szükséges a könyvtári kutatási és fejlesztési egységek kiépítéséhez. Mindez *hatékony eszközül is fog szolgálni annak a szakadéknak áthidalásához, amely jelenleg fennáll az operációkutatási szakemberek és a könyvtárvezetők között.*

Mindezek a szempontok eszünkbe juttatják azokat a problémákat, amelyeket a *számítógépek könyvtári alkalmazása* és a vele kapcsolatos technika hozott magával a könyvtárosképzés, valamint a könyvtári adatfeldolgozás vonatkozásában. A kérdésről gyakran vitatkoznak, de máig sem döntötték el, hogy *vajon a könyvtárosoknak kell-e magukat kiképezniük számítástechnikában, vagy pedig a számítógépes szakembereknek kell megfelelő ismereteket szerezniük a könyvtártudományban, hogy hatékonyan előmozdíthassák a könyvtárgépesítési terveket.*

A fejlett országok könyvtárosképzésének irányzatai azt mutatják, hogy a tantervekben gondoskodás történik a könyvtári hallgatóknak az elektronikus adatfeldolgozásba való bevezetésére vonatkozóan. Az oktatási programot tartalmilag úgy tervezik meg, hogy az kellőképpen megvilágítsa a jövő könyvtárosai számára a számítógépnek, mint a könyvtári funkciók ellátása szempontjából hasznos eszköznek jelentőségét, és hogy felkészítse őket a számítástechnikai szakértőkkel majd folytatandó kommunikációra. Mindez azonban nem teszi számítástechnikai szakértővé a könyvtárost. Hasonlóképpen az operációkutatással kapcsolatban sem lehet a könyvtárosképzés célja, hogy operációkutatási szakértőkké képezze ki a könyvtárosokat. A hangsúly azon van, hogy a könyvtáros akár hivatalos képzés formájában, akár gyakorlati jellegű foglalkoztatások révén *megismerje az operációkutatás lényegét.* Azok, akik ennél többet kívánnak elsajátítani, mint amennyit ezek a bevezető jellegű programok nyújtanak, majd tovább építhetnek ezekre az alapokra.

Az operációkutatás beiktatása a könyvtárfejlesztésbe

Adatgyűjtés. A kutatási célra történő adatgyűjtéssel kapcsolatban az a tapasztalat a fejlődő könyvtárakban is, hogy ezt voltaképpen öncélú feladatnak tekintik. A fejlődő könyvtáraknak *céltudatos adatgyűjtést kell folytatniuk* olyan területeken, mint a használói magatartás, használati módok, szerzeményezés, katalogizálás.

Személyzet. Az operációkutatók és a könyvtárvezetők közötti zsákutcák megelőzésének egyik pozitív módja, hogy a könyvtárban legyen olyan személyzet, amely rendelkezik olyan ismeretekkel, hogy *érdemlegesen foglalkozni tudjon az operációkutatási szakemberekkel, akik készek technikai megoldásaikat könyvtári problémákra alkalmazni.* Fontos, hogy ez a személyzet a könyvtár szervezetének jellegzetes egységévé, kutatási és fejlesztési részlegévé váljék, amely feladatának tekinti operációkutatási feladatok rendszeres ellátását is. Figye-

lemre méltó az USA egyes könyvtárosképző intézményeiben az a tendencia, amely szerint az operációkutatás alapelveit felveszik a tantervekbe ilyen címen mint „*Könyvtár- és tájékoztatástudományi statisztika*” és „*Matematika könyvtárosok számára*”. A fejlődő országokban hasonló törekvések tapasztalhatók.

Technika. Az operációkutatásban fontos szerepe van a számítógépes adatkezelésnek. A számítógépes rendszerekkel kapcsolatban különböző programcsomagok kaphatók, amelyek segítik az operációkutatási szakembereket a gyors elemzésekben, megkímélik őket a kézi munkamódszerektől, az ezekkel kapcsolatos emberi tévedések okozta pontatlanságoktól. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a könyvtárakban nem végezhető operációkutatás számítógép nélkül.

A legalsó szinten és ott, ahol az összegyűjtött adatok manuálisan kezelhetők, a számítógép nem szükséges. Olyan tervek esetében azonban, amelyek *bonyolult matematikai számításokat, statisztikai elemzéseket és szimulációkat tartalmaznak,* szükséges az ilyen jellegű elemzésekhez készült programcsomagok ismerete és az általuk nyerhető számítógépes termékek megértése. A számítógépek használatának operációkutatási célokra való kiterjesztése és ismerete feltehetően jelentős mértékben növelni fogja a könyvtárosok részéről is az operációkutatási tervek kezdeményezésére irányuló készséget.

Irodalom

- BOOKSTEIN, A. – SWANSON, D. R.: Introduction = Library Quarterly, 42. köt. 1972. január, p. 1–5.
- DAIUTE, R. J. – GORMAN, K. A.: Library operations research. New York, Oceana, 1974.
- GOLDHOR, H.: The effect of prime display location on public library circulation of select adult titles = Library Quarterly, 42. köt. 1972. október, p. 371–389.
- LEIMKUHNER, F. F.: Operation research. 1975. június.
- BRUCE, D. R.: A Markov model to study loan dynamics at a reserve loan desk in a lending library = Library Quarterly, 45. köt. 1975. április, p. 161–178.
- MORSE, Ph. M. – CHEN-CHIH, Ch.: Using circulation desk data to obtain unbiased estimates of book use = Library Quarterly, 45. köt. 1975. április, p. 179–194.
- BUCKLAND, M. K.: An operations research study of a variable loan and duplication policy at the University of Lancaster = Library Quarterly, 42. köt. 1972. január, p. 97–106.
- Final report (Number 5) of an operations research and systems engineering study of a university library. Baltimore, John Hopkins Univ. 1968.
- MORSE, Ph. M.: Library models. Analysis of public systems. Cambridge, Mass. MIT press, 1972.
- ARMS, W. Y. – WALTER, T. P.: A simulation model for purchasing duplicate copies in a library = Journal of Library Automation, 7. köt. 1974. június, p. 73–82.
- DE PEW, J. N.: An acquisitions decision model for academic libraries = Journal of the American Society for Information Science, 1975. július-augusztus, p. 237–246.
- BOMMER, M.: Operations research: a critical assessment = Journal of the American Society for Information Science, 1975. május-június, p. 137–139.

- BOOKSTEIN, A.: Implications for library education = *Library Quarterly*, 42. köt. 1972. január, p. 140–151.
- LEIMKUHNER, F. F.: Library operations research: a process of discovery and justification = *Library Quarterly*, 42. köt. 1972. január, p. 84–96.
- CHURCHMAN, C. W.: Operations research prospects for libraries: the realities and idelas = *Library Quarterly*, 42. köt. 1972. január, p. 6–14.

/ADEYEMI, Nat. M.: *Library operations research – purpose, tools, utility, and implications for developing libraries.* = *Libri*, 27. köt. 1. sz. 1977. p. 22–30./

(Balázs János)

Az általános rendszerelmélet szerepe a könyvtár racionális irányításában és automatizálásában

A könyvtár irányítási folyamatában a kitűzött célokra korlátozottan rendelkezésre álló erőforrásokat oly módon osztják el, hogy a kitűzött célok optimálisan realizálódjanak. Ez magában foglalja alternatívák kimunkálását, majd a közülük való választást. Ezért az irányítás lényege a döntés.

A könyvtári munka *irányítási rendszerének elemei:*

- a könyvtár szervezeti struktúrája;
- a tevékenységek és a hatáskörök elosztásának rendszere;
- a végrehajtó funkciók irányításának rendszere;
- az irányítási funkciók rendszere;
- a döntési folyamatok rendszere;
- a személyzeti irányítási rendszer.

A könyvtári irányítási rendszer formálisan a következőképpen definiálható:

$$R = (A, U, i, m),$$

ahol A az irányítás során előforduló tevékenységek halmaza, U a szervezeti egységek halmaza, i az információs kapcsolódások halmaza, m a formális kapcsolatok halmaza.

Az ilyen, 2–2 elem- illetve kapcsolatféleséget magában foglaló rendszert többszörös struktúrával rendelkező rendszerként foghatjuk fel.

Az irányítási rendszeren belül kétféle struktúrát különböztethetünk meg, ún. *irányítást*, vagyis $P = (A, i)$ és *szervezetit*, vagyis $S = (U, i, m)$. Az első magát az irányítási folyamatot reprezentálja, a másik a szervezeti rendszert.

A szervezeti rendszer impliciten magában foglalja a szervezeti sémát, azaz $O = (U, m)$.

A továbbiakban az irányítás információs rendszerét is meghatározhatjuk, vagyis $E = (A, U, i)$, s ezt az irányítási információs képeként értelmezhetjük.

A fentiekből következik, hogy mindkét (az irányítási és a szervezeti) rendszer elemei valójában *azonos tevékenységeket, illetve szervezeti egységeket reprezentálnak*, de más-más szempontból: egyszer az irányítási folyamatban betöltött funkciójuk szempontjából, más-szor pedig transzformált funkciók hordozójaként. Ez lehetővé teszi az információs folyamat $I = (A, i)$ -ként való definiálását, miközben az információs folyamat és az irányítási folyamat viszonya hasonló, mint az irányítás információs folyamatának és az irányítási rendszernek a viszonya. Az információs folyamatot az információk gyűjtési, átviteli, feltárási és tárolási folyamatoként fogjuk értelmezni.

Meghatározott tevékenység az irányítás szempontjából csak akkor indokolt, ha a tőle megkívánt célt teljesíti. Ezért feltételezhető, hogy az irányításban előforduló tevékenységek A halmaza az adott rendszer és elemei összes céljának C halmazától függ. A két halmaz között *az alábbi összefüggéseknek kell érvényesülniük:*

a C halmaz mindegyik céljához az A halmaz egyetlen tevékenysége van hozzárendelve,

az A halmaz mindegyik tevékenysége a C halmaz egy vagy több célját realizálja.

Ha ez nincs így, akkor

egyetlen célhoz két vagy több tevékenység kapcsolódik, tehát átfedő tevékenységek fordulnak elő;

a célhoz semmiféle tevékenység nincs hozzárendelve, tehát a cél el sem érhető;

akad olyan tevékenység is, amely semmiféle célt nem szolgál;

a tevékenységre a rendszeren belül nincs semmi szükség, mivel semmiféle cél elérését nem segíti elő.

Ugyanez érvényes a szervezeti egységekre is.

Az információs kapcsolatokról szólva elmondhatjuk: *kettős jellegük van.* Miközben meghatározott tevékenység kimenetét jelentik, egyszersmind egy másik tevékenység bemeneteként szolgálnak. Tehát, hogy a tevékenységhez hozzárendelt cél elérhető legyen, ahhoz meghatározott bemenetek szükségesek. Így a tevékenységek információs bemenetei célfunkciós szerepet játszanak, amit $i = f(c)$ -vel fejezhetünk ki. Ha ez a feltétel nem teljesül, meghatározott információs bemenetnek nincs létjogosultsága.

Ha feltesszük a kérdést: a könyvtár irányításában milyen funkciót láthat el az automatizálás, a számítástechnika sajátosságaiból és lehetőségeiből kell kiindulnunk. A jelenlegi számítógépeket nem tekinthetjük többnek, mint az adatok gyűjtését, átvitelét, tárolását és feltárást lehetővé tevő berendezéseknek. E gépek embert nem helyettesíthetnek, csak gyorsaságukkal, megbízhatóságukkal nyújthatnak segítséget. Az irányításban tehát akkor vegyük őket igénybe, ha iménti tulajdonsá-